

A (nem) beilleszkedő

Kik vagyunk, mik vagyunk?

Úgy tűnik olykor, hogy másokhoz képest gyakrabban tesszük fel magunk közt a kérdést, kik vagyunk, mik vagyunk, hová valósiak vagyunk, kihez tartozunk, honnan jöttünk és merre tartunk, holott mindezek időtlen filozófiai, meg hát írói kérdések, melyek naponta foglalkoztatnak bennünket, mert kész élvezet fejtegetni őket, megfejtésük pedig érdeklődést kelt; mindenkinek megvan a maga története, és ki-ki a maga módján meséli el – no de azért meggyőződtem róla, hogy nem csak mi beszélünk minderről. Amerre csak megfordultam, északon, délen, oly mindegy, amint egy kissé ellazultunk és egy kupica ital után felengedett a hangulat, megeredt a beszélgetőtársaim nyelve, mesélni kezdtek származásukról, gyökereikről. „Az anyémék ...-ból származnak”, „az én ereimben többféle vér folydogál”, „egyik dédanyám ...-ból való”, mondogatták. Amott meg jeles hozzáértők naponta szajkózzák, hogy az „identitás válsága” az egyetlen tartós krízis, amely ilyen vagy olyan módon csupán enyhül és látszólag megoldódik, majd újra kitör, mert bizalmatlanok vagyunk az iránt, amit apáink ránk testáltak; azaz a magunk kalandjait is meg kell élnünk, az alatt a talaj alatt kell kapirgálnunk, amelyen állunk. Semmi sincs kikutatva, bármennyire hiszünk is benne. Ami mögöttünk maradt, leginkább a „mítoszteremtő tudat” terméke. Patrick Geary *Mítosz a nemzetekről* c. könyvében szól róla, hogy a nemzetek nem Isten akaratából jöttek létre, hanem az adott körülmények összefonódása, az őslakók, hódítók, jövevények és különféle klánok meg törzsek házassági meg rokoni kapcsolatai révén, de úgy is, hogy felekezeti tömörülésekből szekták váltak ki, amelyek ekképpen mindinkább társadalmi közösségekké fejlődtek. Geary párhuzamot von az afrikai zulus és az európai népek között; vándorlásaik elvegyüléshez, egyesüléshez vezettek, következésképpen nincs fajtisza nemzet. „A népeknek ez az áradata napjainkban is tart, ám a múlt vizei nem a jelenkor vizei is”, teszi hozzá.

Ha egyszer meghatároztuk identitásunkat, akár úgy, mint „egyéni ténykedésünk” módját, akár úgy, mint a képzelet szüleményét, mint fogyatékoságot, mint valamit, ami bizonyos, változhatatlan, szilárd, vagy mint olyant, amit elveszítettünk, s nem is keressük, mert eltávolodtunk tőle – ha tehát mindebből legalább valamiben dülőre jutottunk, akkor talányainkat, mármint hogy kik vagyunk, mik vagyunk, filozófikusan latolgatjuk majd, és az élet, a halál, a nirvána értelmével vagy bármely más megismerésünkkel összefüggő témaként fogjuk variálni. Legyen az akár a Tin¹ megfogalmazta tapasztalat is:

*Mi az úton mentünk. Hosszú volt az út.
Későn vettük észre: az út körbe fut.*

Pszichológusok állítják, hogy az egyén manapság „első-sorban identitása révén definiálja magát”. De mi van akkor,

ha nem tudom, ki vagyok, illetve, ha túltettem magam rajta, vagy már el is felejtettem („nincsenek nálam a múlt fotói, nincs mit megmutatnom maguknak, nem tudom, ki vagyok”, énekelte hajdan W. C. Williams), abból pedig, amit tudok, abból hoztam össze valamiféle saját identitást, annak egyéni vízióját, amely nem mindig valóság, hanem úgyszólván tiszta fikció. Ha saját mítoszt dolgoztam ki gyökereimről, hogy megkíméljem magam az elcsépelet származási mítoszoktól, nem azért tettem, hogy hátat fordítsak a való világnak, hanem egyszerűen kifejezést adtam az azokkal szemben érzett ellenszenvemnek, akik pontosan tudják, kicsodák-micsodák, akik mindent tudnak őseikről, akik családfákat böngésznek, és büszkélkedve hangoztatják, igenis tartoznak valakihez, vagyis nincsenek egyedül és magukra hagyatva, valamint, hogy övéik közt érzik magukat legjobban. Míg én zsenge korom óta kerültem anyéimet meg az atyáskodásukat; hajlíthatatlan voltam, sőt vadóc.

Övéi közt idegen

Már első irodalmi szárnypróbálgatásaimat (és azok vegyes fogadtatását) követően azok rontottak rám legdühöttebben, akiket *mieinknek* szoktunk mondani, így esett, hogy környezetem minden félig-meddig írástudatlan pernahajdere erkölcsileg igyekezett lebunkózni. Kárörvendően olvasták fejemre ilyen-olyan bizonyítékaikat, miszerint bemocskoltam a szűkebb és szélesebb értelemben vett család becsületét, mivelhogy ők már iskoláskorom óta, amikor az egyik legrosszabb tanuló voltam, tehát régóta tudják, hogy konkoly vagyok a család búzájában, melyet ki kell irtani. Ám ha egyáltalán valami, legalább ha fióka voltam valamely rajban, fészekaljban, akkor mindenekelőtt én voltam az örök csúfalkodó; igencsak értettem hozzá, hogy sorra gúnyt űztek a családfőkből, és mivel jó íráskészségem volt, elmaradhatatlanul kicsúfoltam őket az iskolában kapott házi feladataimban. Egyszer összeült a „törzsi kupaktanács”, s arról folyt nagyban a duma, hogy engem „ki kellene zárni a közösségből”, melynek – érzésem szerint – soha nem is voltam a tagja. Be akartak skatulyázni, eleve elrendeltek számomra ezt meg azt, szerették volna, hogy pontosan olyan legyek, mint ők. Én azonban semmit sem vettem át tőlük, egyetlen jellemvonásom tekintetében sem azonosultam velük, jól tudja ezt ma már nyugalmazott professzorként élő barátom, akivel gyerekkorunkban együtt szöktünk el hazulról. Nemrégiben jelentkezett Montenegroból, s emlékeztetett, hogy amikor hátat fordítottunk a családnak, 40 napig indiánosdiztunk az erdőben, s ettünk mindent, ami ehető, meg abból is, ami nem. Ralph Waldo Emerson, XIX. századi nagy amerikai költő és esszéista írja egy helyen, hogy „a társadalom összeesküvést sző minden tagjának emberi természete ellen, mert erényként követeli meg a beilleszkedést, ugyanakkor viszolyog az egyén magabiztosságától és individualitásától”.

¹ Augustin Tin Ujević (1891–1955) nagynevű horvát író, költő, műfordító.

Ha most visszagondolok, úgy tűnik, már elemista kisdíák-ként tanújelét adtam, mennyire irtózom én is mindentől, ami megszokott, ami ránk erőltetett szabály. Ezt nem erényemül fogom fel, amivel dicsekedhetnék, de annyi bizonyos, hogy effajta hajlamom megtette a magáét, s mindinkább a „be nem illeszkedők” közé, a számkivetettség peremére terelt. A katonai előképzés óráin a legrosszabb voltam, mindig az utolsó sorban kullogtam. A kiképző tanár szavait, hogy bennem „a belső ellenség” ágaskodik, sok évvel később értettem meg, mivel ugyanez a megfogalmazás jelent meg a sajtóban akkor tájt is, amikor megindult a hajsza ellenem az első regényem, majd némelyik későbbi munkám ellen is.

Az újságkivágásokból kisebb fajta „Fehér Könyvet” állítottam össze, ez volt a *Sérelmeim regisztere*, melyet ma már határtalan egykedvűséggel lapozgatok. Megannyi rég feledésbe merült és letűnt névre akadok benne, köztük olyan, korabeli irodalmi potentátokra, mint Vlatko Pavletić, a befolyásos ideológus, aki a *Telegram* c. hetilapban „botrányhősnek” nevez, majd bizonyos Ralić csatlakozik hozzá azzal vádolva engem a *Komunistban*, hogy botrányokat kavarak, s ezt tudatosan teszem, ennél fogva nem „pszichiatríai eset” vagyok, aminek a mosztári „kultúrtrégerék” tituláltak, hanem „egy fiatal és nehezen beilleszkedő író tudatos üzelmeiről van szó, aki szemmel láthatóan identitásproblémákkal küszködik”. Ha-ha-ha, miféle identitással, ugyan már? Mért bajlódnék olyasmivel, amiben nem is vagyok érdekelt? Ez az ideológus azt hitte, hogy én az szeretnék lenni, ami ő volt, holott éppen ettől irtóztam, s ezért építettem ki „elszigeteltségem védőbástyáit”. A színváltás éveiben a kommunisták sokakat, akikkel nem értettek egyet, sovinizistáknak nyilvánítottak, így adván polgárjogot a sovinizmusnak, amely végül is, amikor a rendszert elvitte az ördög, legfőbb mentsvárunk lett. Sokan, akikre ráfogták, hogy sovinizsta, valóban azok lettek. „A kommunisták anélkül, hogy bármi okot adtunk volna rá, a sovinizsták közé taszítottak bennünket, s azóta mi ott is maradtunk”, jelentette ki egy sovinizsta tollbokrétás hölgy, miközben egyúttal a saját viselt dolgaival is leszámolt. Engem a Harcos Szövetség sehová sem fricskázhatott, mert a magam módján mindenkor ellenálltam, olykor egészen apró, szinte észrevétlen gesztusok formájában, amelyek azonban elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy megússzam a velük való tusakodást. Amikor a sajtóban megjelent, hogy sovinizsta vagyok, föl tettem a kérdést, mondják meg, kinek az oldalán, és készen álltam megtagadni nemzetem. „Személyes manifesztumot” tettem közzé, melyet egy idézettel kezdtem a *Korából*: „Én nem imádom azt, amit ti imádtok, ti sem vagytok imádói annak, amit én imádok, s én sem vagyok imádója annak, amit ti imádtatok...” Mindaz, amit feljegyeztem *Regiszterembe*, ma elszórakoztat, ámde annak idején is jól esett látnom, ahogy leszerelem üldözőimet. Bár annyira egyszerű volt, mégsem lényegtelen, hogy sikerült meghiúsítanom számításait. Beilleszkedő – be nem illeszkedő, de hát mi lapul meg ez ellentétpár két végpontja között?

Ki ez az ember?

Kicsoda ő egyáltalán? Ki ez az ember? S akkor egy véletlen nem várt helyzetbe hozott; az effajta vak véletlen mindig közbejön, hogy aztán az eddiginél is nagyobb zűrzavart okozzon. Meglehet, segíteni akart, csak hát előfordul, hogy a véletlen is valótlansággal él. Valamelyik

korábbi fejezetben már említést tettem egy (antológiának is nevezhető) gyűjteményes kiadványról. Izraelben jelent meg, zsidó származású fiatal belgrádi prózairók írásait tartalmazza, s az én nevem is szerepel benne. Ahá, most aztán tudjuk, kiféle, miféle, lelepleződött, mivel pedig közeli barátaim között néhány zsidó származású író is akadt (Danilo Kiš, Filip David, Đorđe Lebović és mások), magam is nem egyszer hallottam: „Látjátok, mennyire összetartanak? Dichimnuszokat zengenek egymásról”.

Ez az antológia-affér nemigen nyert nyilvánosságot, annál többet beszéltek róla a kulisszák mögött, egypár ismertető is napvilágot látott, egy irodalmi esten pedig valaki feltette a kérdést íróbarátomnak, Borislav Pekićnek, tényleg zsidó vagyok-e, de ha mégsem, miként kerülhettem abba a gyűjteményes kötetbe, „hiszen zsidók nem követnek el ilyen hibákat”. Pekić imígyen válaszolt: „Jó barátomról van szó, nekem azonban semmi kedvem pécézni, melyik itt a pontos verzió, még kevésbé futkoshatok utána, hogy rájöjjenek, kicsoda, micsoda ő, nincs türelmem ezzel foglalkozni, s azt sem tudom, miféle motívumok vezérlik abban, hogy csűrjecsavarja, ami szemmel látható, hiszen ő maga jól tudja, kicsoda és micsoda.” Sohasem tudtam meg, valóban hogyan kerültem abba az antológiába, a tévedésnek azonban nem tulajdonítottam semmi jelentőséget, mert ennél nagyobb hibák is előfordultak éppen velem kapcsolatban, és a haja szála sem görbült bele senkinek. Filip David azt tanácsolta, ne tegyek közvé cáfolatot, mondván, „ez csupán még egy variánsa a te megfejthetetlen identitásodnak”. Ezzel szemben Danilo Kiš komoly melléfogásként élte meg ezt a válogatást, s ragaszkodott a cáfolathoz. Mi több, alaposan összekaptunk miatta, így aztán ez lett az egyik nézeteltérés közöttünk abból a mindössze öt esetből, amennyi 25 éves barátságunk alatt egyáltalán akadt. Én azon a véleményen voltam, hogy ezt az antológia összeállítójának kell megtennie, Kiš ellenben kitarított mellette, hogy személyesen is tegyem le a garast a cáfolat dolgában. Sőt segített is, amennyiben talált egy belgrádi hírlapírót, aki majd egy interjúban rákérdez az ügyre, és alkalmat ad, hogy nyilatkozzam. Kišnek vesszőparipája lett ez az elmaradt cáfolat, naponta zsörtölődött miatta, de nem azért, hogy védelmébe vegyen valamiféle „imaginárius zsidóságot”, hanem egyszerűen ilyen ember volt. Ki nem állhatta a félmunkát, a hibázást, a tájékozatlanságot, az önkényeskedést, a pontatlanságot; megette a kezét, lábát, ha sajtóhibát talált a szövegeiben – egy hőbortos perfekcionista kétségtelenül nemes bogarai voltak ezek.

Hát valóban annak kell lennem, aminek születtem, ebből a bőrből tényleg sehová? Vajon kénytelenek vagyunk térdet, fejet hajtani e tény előtt, alávetni magunkat, belenyugodni, hogy valaki ismeretlen személy eldöntötte a sorsunkat? Alázatos szolgáló legyünk hát elnyert mivoltunknak, vagy fellázadhatunk ellene, elvethetjük, másfelé kereshetünk mentsvárat? Mi van akkor, ha egy napon terhünkre válik? Közös identitásunk egyazon házában maradhatunk-e azokkal, akik bűncselekményeket követtek el ugyanannak nevében? Szó nélkül hagyhatjuk-e, hogy mások egyetlen dimenzióra egyszerűsítsenek le bennünket? Iménti elbeszélésemből tehát logikusan következik, hogy nem lehetek zsidó, mert valami más vagyok.

Aki a szoptatós dajkája tején nevelkedett

A belgrádi *Borba* napilap 1992. szeptember 12–13-i számában interjú jelent meg rólam. Az a beszélgetés, melyet az azóta tragikusan elhunyt Slavko Ćuruvija folytatott velem némi whiskyzés és kellemes csevegés közepette, rovinji bérlakásomban. Mindenféléről cseverésztünk, a nemzetekről, a népek keveredéséről, mindmegannyi identitásomról. Nem volt ez klasszikus értelemben vett interjú; megbíztam a tehetséges újságíró személyében; akkoriban nem törődtem az autorizálás lehetőségével, igazában hidegen hagyott, végül is milyen alakot ölt a beszélgetés. S látni is csupán fénymásolatként láttam, melyet Bécsből küldött meg valaki. A szöveg, válaszaimat is ideértve, egészében nem tetszett, ráadásul valamiféle újságírói káröröm lengte be nem annyira irányomban, hanem általában a horvátországi kulturális és politikai légkör vonatkozásában, majd külön az elszürkült kisváros, Rovinj leírásaiban, amely Isztria festői turisztikai központja volt valamikor, ma pedig lehangoló provincia, ahová eltemetkezett egy író. A szöveg kiemelten közli nyilatkozatom, miszerint apám után horvát, szülőanyám után pedig montenegrói vagyok, és mozlím asszony volt a szoptatós dajkám. Nekem mit sem jelentett az ilyen sokféleség, a legkevésbé sem zavart, de a beszélgetés valójában egészen más mederben folyt. Az egyazon égalj és mentalitás ténye nyert benne hangsúlyt, meg az, hogy a vallásfelekezetek és néptörzsek ilyen keveredése alapján bármi lehettem volna. Ugyanakkor kitarítottam nézetem mellett, hogy a felekezeti hovatartozást nem fogadhatom el azonosságom ismérveként, mert ez változhat is, már attól függően, hogy annak keretein belül mi minden történik az idők folyamán.

S midőn ez a hírlapi sztori elterjedt, a kárörvendők fenyegetőztek, jóakaróim pedig kérve kértek, cáfoljam meg ezeket a valótlanságokat. Hallomásból tudom, a szerb RTV riportot sugárzott, meginterjúvolták egy pár földimet, köztük talán egy-két nemzetségbeli rokonomat is. Én nem ismerem ezt a népséget, de annyi biztos, mind egy szálig elvetemült fajzatnak tituláltak, aki szégyent hozott tisztességben megöszült őseire. Mindezt amúgy másodkézből tudtam meg, csak mástól hallottam tehát, állítólag valaki azt mondta, hogy azon a vidéken soha nem láttak élő katolikusot, a mozlímoktól pedig viszolyogtak, következésképpen ez a hozzászóló meggyőződéssel vallotta, az anyám a világért meg nem engedte volna, hogy valaki mozlím anyatejjel etessen. Miután mindez eljutott hozzám, megtetszett ez a „virtuális kombináció”, az pedig különösen megfelelt, hogy egy ártatlan ügy ennyire provokálta ezt a sötét világot, ezt a térben, időben tájékozódásra képtelen világot, ezt a betekosodott gondolkodású és senyvedve élő világot, amelyben egy szemernyi hajlandóság sincs, hogy katolikus emberrel találkozzék, és emberség sem, hogy szóba elegyedjék egy muzulmánal, mert ez a világ teli s tele van a másik és másféle embertől való félelemmel, mindenestől beleveszvéen saját mítoszainak és történelemhamisításainak hazugságaiba. Ha majd a reinkarnáció egyszer reménysugárral biztat, nem fogok beleegyezni, ha újra abba a világba plántálnak, ahonnan származom. Simán elutasítom, ha efelől megkérdeznék.

Hadd említsem meg itt, hogy a muzulmán anyatej történetét valójában édesanyámtól hallottam; százszor is elmesélte közelebbi-távolabbi ismerőseinek, természetesen feleségemnek is. Mindig szeretettel emlékezett meg arról az asszonyról, a barátnőjéről, aki hajdanában segítségére sietett. Ćuruvija úr sem akkor először hallotta tőlem a történetet, máskor is szívesen hivatkoztam rá,

mindannyiszor, amikor új meg új változatban nyilatkoztam hovatarozásomról, minthogy azt nem tudtam statikus állandóként elfogadni, ezért aztán többször újraírtam „etnikai életrajzomat”. Tudom, most sokan azt mondják majd, nem lehet csak úgy ötletszerűen meghamisítani azonoságunkat, meg hogy származásunk az egyetlen véletlen, melyet tiszteletben tartunk, s amely nagyban meghatározza valaki életét, és ez tartja magát legszilárdabban emberi mivoltunk rendjében. Mindez áll, azonban engedjék meg, hogy egyszerűen emberileg mi is befolyással lehessünk ezekre a „megkövesedett formákra”, sőt tehesünk is valamit, hogy ez a függőség ne fadjjon betegségg. Bertrand Russel fején találta a szöveget, amikor azt mondta, hogy „mindaz, ami magára van utalva, önmagánál meg az entropia törvényszerűségeinél fogva dágvánnyá válik”.

Akárhányszor nekiduráltam magam, hogy a gyökereimmel foglalkozzam, mindannyiszor származásom különböző változataival szembesültem. Mindinkább azok a tudományos és történelmi felismerések érvényesülnek, miszerint a nemzet fogalma egyszerűen mítosz, márpedig a mítosz a legalkalmasabb szülőanyja az összetűzéseknek, s arra is jó, hogy mentséget találjon bármilyen gonosztetterre. A nemzeti mítosz palástja alatt kegyetlen gaztettek követhetők el, anélkül, hogy felelni kellene értük, a nacionalizmus pediglen, Hamvas Béla megfogalmazásai szerint, „deformált és embertelen állapot”, „sajátos típusú hibbantás”, „tömeges deformáció, amikor is az emberek büszkélkednek vele, hogy deformáltak”. Persze én megtehetem ugyan, de nem kell okvetlenül vállalnom, amit a szüleim hagyományoztak rám, annál kevésbé, hogy csupán egy emberöltővel visszamenőleg, némiképp ők is más előjellel azonosították magukat, a hosszú téli éjszakákon erről folyt a mese a tűzhely mellett. „Egyik ősünk lekasabott egy törököt Ljubuškiába, oszt ide szökött, ahun most vagyunk.” Vagy: „Egy köcsög aranytallérra Koszovóru menekültünk, oszt edáig gyüttünk.” Ilyen és hasonló változat márpedig bőven akadt, mindenki hozzátett valamit a magáéból, s így kikerekedett a mese. „Igazán felnőt és normális emberek nem tulajdonítanak túlzott jelentőséget sem etnikai identitásuknak, sem pedig bármilyen színezetű osztály-hovatarozásuknak”, mondja Georges Devereux.

Ki fia, borja vagy?

Ha már kora gyerekkoromban nem faggattak volna örökösen, kiféle, miféle vagyok, melyik nemzetség mely törzskéhez tartozom, minden biztonnal nem rühelleném annyira ezt a témát, melynek e kézirat egy kicsiny részét szenteltem. Még kisfiúként, iskolába mentemben, az idősebbje nemegyszer megállított, s megkérdezte, hát teki fia, borja vagy? Úgy emlékszem, sosem válaszoltam pontosan. Legtöbbször foghegyről csak úgy odavettem: „senkié”, „nem tudom”, „a magamé”, „elfelejtettem”. Igaz, ezt sem a kezelhetetlen mogorva indulatával, hanem inkább mint afféle csibész, aki csúfot űz az ilyenfajta kérdészködésből. Gyakran merő kitaláció volt a válasz, vagyis szüleim gyanánt azoknak az írónak a nevét mondtam be a tanulatlan kíváncsiskodónak, akiket éppen olvastam: „Puskin fia vagyok”, mondtam, amivel aztán kellemtelen helyzetbe hoztam az érdeklődőt. Mi több, más fiukat is sikerült bevonnom a játékba, valósággal verseng-

tünk, ki tudja a legképtelenebb neveket kiagyalni, s azokat szüleinek, őseinek vallani. Hogy világra jöttem valahol, annak semmi köze képességeimhez. Életrajzi adat csupán. „Minél több szalon tartozom valahová”, mondja egy író, „identitásom annál különösebbnek tűnik”. Ma is közel áll hozzám a gondolat, melyet olvastam valahol, és megjegyeztem, miszerint az „etnikai identitás” közönséges címke.

Nekünk nincs miért dicsekednünk származásunkkal (a szégyenérzet pedig minden értelmes lény magánügye). Származásunk háttérében ugyanis olyan kultúrák, olyan zárt világok állnak, amelyek távolabbi hatásairól nem tudunk, nem voltak eszmék melegágyai, ugyanakkor minden rossz, a legképtelenebb is (a fasizmus, a kommunizmus, az idegengyűlölet, a sovinizmus) könnyen táptalajra talált ebben a közegben, és kölesönös leszámolások, háborúk ürügye lett. Az értelmiség csak akkor tehetett szert befolyásra, ha a csöcselék hangadója volt, ellenfeleik pedig azok közül kerültek ki, akiket ők leginkább leköpdöstek és elfajzott hitszegőknek kiáltottak ki, orvul meggyilkoltak, emigrációba hajszoltak, megrágalmazták őket, és nevüket kiradírozták a hazai kiadású könyvekből meg a nemzeti történelemből. Aki megkísérelte, hogy kinyissa a szemét a vakon rohamozó csöcseléknek, azt valami baj érte. Mert a feje tetejére állított történelemben szabály, hogy a gonosztévők a hősök. Folklór, nacionalizmus, merényletek – ezek azok az értékek, amelyekért érdemes volt harcba szállni. Haza, a nép – érzelmi töltetű, homályos, noha vonzó fogalmak, mert a viszály csiráját rejtik magukban. Ezeket a címszavakat (ország, nép) illetve Paul Valéry a *les choses vagues* kifejezéssel. Goethe pedig oda vélekedett, hogy „a legrosszabb országokban élnek a legnagyobb hazafiak”. Naponta a nemzetnek vagy népek, ennek a kollektív kategóriának az ügyét szorgalmazni annyit jelent, mint szakítani a normális életvitellel, azaz a „tömeges deformáció közösségéhez” tartozni, „és még büszkélkedni is, hogy deformált vagy”. Valami értékeset és jót csakis egyénileg tudunk létrehozni. Kollektíva részeként barmok vagyunk. Megvetjük azokat, akik utólréhetetlenek számunkra, és sértegetjük a hozzánk hasonlókat, akikkel pedig megosztjuk a földet, a vizet, a levegőt. Szidalmak garmadáit zúdíjtjuk rájuk, nehogy önmagunkat átkozzuk, noha őket szidalmazva mégiscsak ezt tesszük.

Megtapasztaltam a közösség, „a tömegesített egyén” nyomorát, főleg Milošević felemelkedésének idejében; akkor még úgy gondoltam, hogy a tömeg harsány lár-májával meghiusítható „a halált hozó ember” színrelépése. A zágrábi *Danas* hetilapban akkor már megjelent „Meggzületik-e a mi szörnyetegünk?” című szövegem. Ezzel máris ellenzékinek könyveltek el, holott csupán egy voltam azok közül, akik megkísérelték szóvá tenni félelmeiket, s akik ellenszegültek „a halál kultúrája” rémképének. Ezzel a pedigrével hívtak meg arra a tiltakozó nagygyűlésre, melyet a belgrádi Köztársaság téren rendeztek meg a korábbi tüntetések brutális felosztatásának első évfordulója alkalmából. Beálltam a szónokok közé, ámbár sokukkal semmi közösséget nem éreztem; mi több, egymással szembenálló nézete- ket vallottunk, egyedül a jelen alkalmat kivéve, amikor Milošević ellenében sorakoztunk fel. Nem emlékszem pontosan, miket mondtam, csak azt tudom, hogy a tömeg moraja csalta ki belőlem a következő mondatot: „Mint szerb író fordulok most hozzátok!” Amint lejöt-

Az identitás újraértelmezése

tem az emelvényről, feleségem, egyúttal a legjobb kritikusom, azzal a megjegyzéssel fogadott, hogy végzetes hibát követtem el, mivel egy bizonyos nemzeti színben mutatkoztam be, egyébként banálisan, akárcsak a többiek. Valószínűleg a felkavart hisztéria áldozataként mondtam olyasmit, ami máskor annyiszor nevetség tárgya volt nálam, s annak vallottam magam, ami – végző soron – nem voltam. Mert mi fűzött engem a szerb írókhoz? Semmi. Idegenkedtem tőlük, egymással szembenálló oldalakon álltunk, meg nem osztottam velük semmit világnézet vagy más egyéb dolgában; igazában ki nem állhattuk egymást. Így aztán még ma is, amikor a nevem mellett ebbe a minősítésbe botlok, kellemetlenül érzem magam. Ahhoz, hogy szerb író legyek, mindenkor a szerb kultúra szószólójának kellene lennem, de én az nem vagyok, ellenben azon szerb írók nevét, akiket kedvelek és nagyra becsülök, igenis mindenütt hangoztatom, mert egyesületi tagságuktól függetlenül kitűnő írók, egyaránt jók, bárhová tartozzanak is.

S ez után a szónoki emelvényről tett elhamarkodott kijelentés után megértem, hogy a *Književne novine* (Irodalmi Újság) akkori szerkesztője, lám-lám, néhai Mile Perišić, valamikori szerb nacionalista, Karadžić barátja és tanácsadója megleckéztessen lapjában, ironikusan jellemezzen egy író, aki sohasem nyilatkozott hovatarozásáról, akiről nem lehetett tudni, ki fia, borja, aki nemzetek felett álló világúrlakónak tette magát, most azonban ország-világ szeme láttára letépte álarcát és pórere vetközzött. „Nem tudtuk, most tudjuk, de mérlegelnünk kell, akarjuk-e őt, és minek ő nekünk”, írta Perišić. Mi ketten akkortájt nem túrtuk egymást (amikor megláttam, átmentem az utca túloldalára), jóllehet korábban szívélyes, jó viszonyban voltunk. Az idézett szöveg megjelenése után azonban összefutottunk a Terazián², odaléptem hozzá, és közöltem vele, hogy szerintem is tökéletesen igaza van, ami a színvallásomat illeti, mivel megbántam és visszavonom, úgyhogy nem lesznek torzsalkodásai és vitáik akörül, befogadnak-e vagy sem, és többé nem adok neki alkalmat, hogy nyilatkozzon az ügyben.

S csakugyan, Milénak igaza volt, én – például – szerb írónak nyilváníthatom magam, igen, megtehetem, de ezt másoknak is el kell fogadniuk, valamiféle egyetértésnek kell létrejönnie. Nemzetlélektani munkáiban G. Devereux különböző eseteket említ, majd így ír: „Róheim magyarnak vallotta magát, azonban a náciok hatása alatt a magyarok közül sokan nem osztották meggyőződését, és az ország elhagyására kényszerítették. Azok a magyarok, akik nem kerültek a náci befolyása alá, azt állították, hogy Róheim zsidó. A száműzött Róheim annyira nem értett egyet velük, hogy kérésére magyar nemzeti zászlóval takarták le a koporsóját New York-i temetésén.” Nem mindig fogad be bennünket mindenki, aminthogy ki sem tagad éppen mindenki. Tehát bárki bármi lehet, szíve joga szerint, de mindig marad a lehetőség, hogy legvégül mi magunk választhassunk szemfedőül lobogót.

A balkáni „halálmezőkön” lezajlott legutóbbi háború, a rengeteg szerencsétlenség és öldöklés mellett, amivel járt, sok tekintetben módosította és revidálta az identitás fogalmát, mert hiszen ennek az összetűzésnek, egyik lényeges ismérve szerint, törzsi és vallási jellege is volt. Felrémlettek a múlt kísértetei, korszerűsödött formában bár, de kiújultak a történelmi, mindenképpen anakronisztikus civódások, amelyeket azon értelmiségi meg vezető réteg szított, amelyik fegyverhez jutott, és az „identitás védelmezői” cégére alatt hatalomra került. Sokan, akik rég átértékelték a múltat, és a maguk valamiféle kincseskamrájában találtak neki helyet, hogy majd csak olyankor hivatkozzanak rá, ha bármi jóval, haszonnal kecsegtet, elutasították, hogy bárki képviselje őket az identitásuk nevében, különösen pedig azt, hogy ennek ürügyén gyilkoljanak, egész tartományokat feldúljanak, és emberek millióit tegyék földönfutóvá. Ismertem olyan megrögzött nacionalistákat, akiket megdöbbenett honfitársaik szerepe a gatzettekben meg az előállt káoszban. Például Žika Stojković szerb író, bár megátalkodott nacionalista volt, mégis úgy nyilatkozott a *NIN*-ben³, hogy szégyelli nemzetét, azt a milliós tömeget, amely 1990-ben, a belgrádi Népképviselőház előtt torkaszakadtából üvöltözte: „Le a pluralizmussal!”. Akadt még ilyen példa írófélek vonatkozásában. Honfitársaik magatartása miatt szégyenkezve sokan most első ízben ébredtek rá, mi mindenre terjedhet ki az identitás fogalma. Ha megszégyenít valaki a „tied” közül, mi legyen a teendő? Több módja van. Megakadályozni benne, ha lehetséges, nyilvánosan – gazfickóként – megbélyegezni, elszigetelni és kitagadni a bitangot, magunknak más identitást fellelni, szolidaritást vállalni annak áldozataival, aki szégyent hozott ránk, az áldozatok szerencsétlenségét, szenvedéseit magunkénak vallani, közösséget, környezetet cserélni, kivándorolni, számkivettségünket elfogadni, minden kapcsolatot megszakítani az ilyen atyafisággal, elfelejteni őket, vagy egyszerűen elnémulni, mint Marlene Dietrich, aki a náci ordibálástól megundorodva nem akart többé megszólalni németül. Amin Maalouf libanoni francia író szépen megfogalmazta: „Az identitás hamis barát.”

A kettős (avagy többszörös) identitás az a balzsam, amely megóvja az embert saját magától és önnön rigolyáitól, segíti abban, hogy ellenszegüljön a „kollektív terror” meg egyáltalán a fanatizmus gonosz rohamának, s ne engedje meg, hogy akármelyik „igazság” hevületében valami rosszat tegyen bárkinek. Szem- és fültanúja voltam, amikor a 90-es évek elején, Belgrádban, a Francia utca egész hosszán, ahol a Szerb Íróegyesület székháza van, ez harsogott: „Horvátok – usztasák!”, „Halál a horvátokra!” Ebben a brancsban azonban aligha akadt valaki is, akinek bármilyen (házassági, baráti, rokoni) kapcsolata lett volna nemcsak a horvátsággal, hanem bárki mással, az ilyen ember ugyanis megosztozik identitását, vagy pedig szolidaritást vállal a magához hasonlókkal. Az „ellentmondásos hovatarozás” érzülete féken tart mindennemű

² Terazije – főtéér Belgrádban.

³ NIN, nagy múltú belgrádi magazin, politikai hetilap.

túlfűtöttséget az efféle tömegörületek során, meg amikor történelmi, esetleg más örvénylés alakul ki valamely közösségben.

Emlékszem egy összejövetelre, amelyen Bogdan Bogdanović⁴ barátom kifejtette: jó volna, ha közülünk mindenkinek több olyan barátja is lenne, aki más nemzethez, más fajhoz tartozik, sőt a bőrszíne is más, hogy megtanuljunk türelmesebbek lenni a másság iránt. Ez a kedves, elbűvölő, bölcs ember egyszer elmondta nekem, nem győz csodálkozni rajta, hogy a szerb atyafiság még egyszer sem dörgölte az orra alá édesapját, Milan Bogdanovićot, a neves író, aki életének egy szakaszában muzulmán hitre tért át. „Emiatt nem is fognak megtámadni”, mondtam erre én, „mert ők amúgy is szerbnek tartanak minden mozlimot”. Kiš nemegyszer mondogatta, nagy szerencse volna, ha mindannyian határ menti lakosok lehetnénk, erre aztán okos hitvestársa, Pascale Delpech⁵ rendszerint rávágta: „Gyűlölöm a francia provinciát, mert ott csak franciák laknak.”

Nincs visszaút

Ha most valaki rákényszerítene, hogy visszatérjek oda, ahol (véletlenül éppen ott) világra jöttem, számkivetésnek érezném, számkivetésnek egy ismeretlen világba annak ellenére is, hogy én e világ törmelékeiből és nyelvéből építkezve alkotom irodalmi fikcióimat egy tájékról, amelyre ma már ráismerni is nehéz. Hajdan, gyerekkoromban, azt hittem, ez a világ legszebb vidéke, meg hogy itt jóra való és éles eszű emberek élnek, hogy mindenki tiszteletben tartja mások hitét és választását, hogy nagyra tartják a becsületességet, hogy tehetségesek és sikeresek mindig, amikor alkalmazkodnak ahhoz a világhoz, melyet a „nagy” jelzővel illetünk. Ám ha – ne adj Isten – manapság ott megjelenék, látnám, hogy mindebből semmi sem maradt, meg sem ismerek bárkit is, másrészt csupa olyasmit hallok, amit nem szeretek hallani, s ami távol áll tőlem. Természetesen sok ember számára igenis létezik szülőföld, van honvágy, tagadhatatlanul; azonban ez csak akkor érthető igazán, ha a szülőföld nem mocskolódott be mindenféle gatzettekkel, mások üldöztetésével, gyűlölködéssel, más szóval, ha a szülőhaza nem állt át annak szolgálatába, ami visszás és erkölcstelen.

Walt Whitman énekelte meg, hogy *a szülőföld az a hely, ahová a szíved visszahúzó, s ahol a maga ura az ember!* Amikor elutazom valahová, alig várom, hogy visszatérjek Iztriába – oda húz a szívem, ott vagyok a magam ura. Minden bú-baj, nyomorgás ellenére csodálatosképpen Belgrádban is sok szép pillanatot éltem meg, barátaim voltak, nőim, akiket szerettem, boldogtalan szerelmeim és keserveim, de mégsem tudtam adaptálódni. Szöktem onnan, időnként elhagytam a várost, majd kényszerűségről vissza-visszatértem, szívem ellenére s mindannyiszor feszültséggel, megmagyarázhatatlan remegéssel bensőmben. Időközben megjártam Szarajevót, Splitet, legtöbbit Zágrábban időztem. Mindez, természetesen, semmiképpen sem utal arra, hogy bármiféle ellenérzéssel viseltetnék Belgrád, vagy általában a szerbség iránt, távol

álljon tőlem (noha sok mindent a fejemre olvastak), de az a tény, hogy *Kristályrácsok* c. regényemben Belgrádot írom le annak árnyoldalairól szemlélve, legkifejezőbben tanúsítja, hogy ez a város nyomot hagyott pszichémén.

Egyik belgrádi író társam, akit kivételesen nagyra becsülök, akivel mindenkor, hosszú éveken át szívélyes viszonyban voltam, ez a kozmopolita és mindennemű nacionalizmustól mérföldekre távol álló, mindenekelőtt briliáns szellem és intellektus, kitűnő művész, író és filmrendező, név szerint Dušan Makavejev, akivel az utóbbi években néhányszor „semleges terepen” találkoztam, egyszer azt mondta nekem: „A mai Belgrád, művészember, író számára, így, amilyen, tehát végzősösen, sötétén, betegen, szélsőségesen és ellentmondásosan, a legérdekesebb világ város; megvan mindene, amiből a művészet általában merít, mindemellett pedig elragadó, szellemében kiapadhatatlan – egyszerűen olyan főváros, melyet mintha Dosztojevszkij mintázott volna meg.”

Amikor külföldön jártam, tökéletesen tisztába jöttem vele, hogy a számkivettség nehezebbre esnék nemcsak az „évek súlya” meg egy némely megrögzött szokásom miatt, hanem – valószínűleg – lélektanilag is, mert most már nem kirándulásról, kiutazásról, turizmusról, ideiglenes ott-tartózkodásról, ösztöndíjról van szó, nem bizony. Egyszerűen új helyzet az ilyesmi, melynek velejárója az emigráns státus, az új foglalkozás, az újbóli nyilvántartásba vétel, illetve rendőrségi kartoték, ahol ott van az ujjlenyomatom, egy korosabb úr fényképe, meg egy sor adat a családi állapotról, a gyerekekről, a szülőkről, az átvészelt betegségekről stb. Ha számkivettségbe kényszerülök (egész biztosan elbírtam volna a keresztet, és akkor felviszem a Golgotámra), azt hiszem, sok tekintetben meg kellett volna változnom, megtanulnom, hogyan alkalmazkodjam, alakoskodnom, igyekezniem akörül, hogy rokonszenves benyomást keltsék, elviselnem a megaláztatásokat, s így tovább. (Sosem felejttem el, mennyire kigúnyoltak és megaláztak a frankfurti jugoszláv konzulátuson 1992 februárjában, amikor lejárt YU útlevélem meghosszabbítását kértem. Valami belgrádi aktakukacot kapcsoltak telefonon, egy darabig ő ugratott és sértegetett, utána meg több órára kiültettek a konzulátus folyosójára, kvázi várjuk, hogy megérkezzen a fax Belgrádból, hogy végül aztán egy hivatalnok behívjon, és közölje: „A fax megérkezett, az útlevelem meghosszabbítása elutasítva, sajnos, minden megindokolás nélkül.”

S mindig, amikor hosszabb időre külföldön maradtam, nem voltam képes egyetlen sort sem leírni, csak ténferegtem, vagy elmetróztam valamelyik trafikig, ahol hazai hírlapokat vehettem. Ugyanezt tették barátaim és ismerőseim, akiket New Yorkba, Athénba, Párizsba vagy máshová vetett a sorsuk. Italo Calvino világhírű olasz író „Magányosan Párizsban” című esszéjében leírja, ahogyan a földalattin minden reggel Saint-Germainbe utazott, hogy olasz lapokat vásároljon. A nagyvárosi tömeg és forgatag egyetlen előnye a névtelenség; képes voltam órák hosszat a metrón vonatozni csak azért, hogy megfigyeljem az embereket.

⁴ Bogdan Bogdanović (1922–?), építész szakíró, Belgrád város polgármestere volt.

⁵ Pascale Delpech műfordító, D. Kiš francia fordítója.

A maga idejében Knut Hamsun mondogatta, hogy semmi kifogása az elmagányosodás meg a kóborlás ellen (ő írta a legszebb könyveket a csavargókról), ez azonban kiszípolozza az embert. Egy helyen pedig így ír: „Az efféle *csatangolásban* sok az üres naplopás.” Amikor az irodalomnak ez a mágusa letelepedett norvégiai birtokán, s végül is meglelte nyugalmát, azt mondta, ez lett élete egyetlen boldog perce. „Akár földet is ehetnék, persze egy pohár bor mellett”, tréfálkozott feleségével, noha hangsúlyozta, hogy pillanatnyi „lelkendezése” nem azért van, mert ez itt most Norvégia és ő norvég, hanem mert végre meglelte szülőföldjét, ahol több mindent megért és mélyebbre lát, mint korábban pusztán Isten kegyelméből. A szülőföldre rátalálunk, elnyerjük. Lehet az egy falu is, ahonnan „mindaz látszik, ami a földről nézve a Világmindenségben látható” (Pessoa). Igaz, voltak írók, akik jól érezték magukat disszidensként. Egy író társam mesélte, hogy már csak hontalanként ismerte fel önnön ellentmondásosságát, származásának homályos pontjait, hogy csak számkivetésében tapasztalta meg az életet és érzett életörömet, hogy nagyszerű baráti köre van egy európai városban, hogy ott sok minden történik, rengeteg kulturális rendezvény van, hogy ami őt illeti, jobban ír, mint valaha, tehát ír és társadalmi életet él, összejöveteleiken élvezi a sokféle idegen nyelv kavalkádját, minden *party* rogyásig megterített asztal – röviden szólva: az exilium gazdagabbá tette életét, jómaga is vidám és boldog. Még ha sikerülne megfelelő papírokhöz jutnia (hogy már egyszer eldobja azt az undorító és mindig gyanúra okot adó útlevelét), öröme határtalan volna. Vagyis a disszidálás sikeres is lehet. Mivel az exilium immár nem száműzetés, hanem választás dolga, az emigráns mint „nagyvilági ember” jár haza nyaralni, nem szenved az „emigráns patkány” minősítés miatt, amiről Bunyin írt; sőt, mi több, a hazatérők felüdülést hoznak szürke hétköznapjainkba.

A hitvestárs védőszárnya alatt

Amikor elhagytam Belgrádot, velem rokonszenvező emberek is megjegyzést tettek, miszerint nem lett volna szabad „az egyik nacionalizmus elől egy másikba menekülni, egyik fasizmusból a másikba”. Másfelől viszont Kusturica⁶, a *NIN*-ben közölt egynémely irkafirkájában egyértelműen kimondta, hogy M. K. „a felesége nacionalizmusához állt át” (valószínűleg azt akarta mondani: a felesége nemzetéhez pártolt át, de mivel újdonsült szerb lett ökelme, ahhoz a közhelyhez igazodott, hogy egy horvát nő természetszerűleg nacionalista is). Még számtalan ilyen és ehhez hasonló kitaláció forgott közszájon, föl se vettem őket. Mindenekelőtt az igazsághoz tartozik, hogy én már korábban elhatároztam, hogy Isztriában telepszem le, úgyhogy ez nem is száműzetés, hanem egyszerűen elköltözés volt egy olyan vidékre, amely bizonyos érzelmi jelentőséggel bírt számomra, volt benne valami abból az „elképzelt szülőföld utáni szerelmi epekedés”-ből, amiről Pessoa énekelt. Nem számkivetés volt, hanem visszatérés. Vagy: választás, bizonyára jobb, mint Belgrádban maradni. Az átélt nehézségek ellenére kényelmesebb is. S politikai tett sem volt, hanem talán csak egy erkölcsi gesztus: Horvátország, a hazám, akkortájt olyan célpont volt,

melyet minden fegyverből lőttek. Azzal, hogy átjöttem Horvátországba, magam is célpont lettem; amit a pólóingemen ékeskedő *target* felirat is elárult. Amikor 1999-ben a NATO, az Egyesült Nemzetek Szervezetének áldásával bombatámadásokat intézett a miloševići Szerbia stratégiai célpontjai ellen, a belgrádiak közül sokan utánoztak, ott is divatba jöttek a *target* feliratú pólók. „Kölcsön kenyér visszajár” alapon rajtuk is beteljesült, amit korábban rám róttak; nem kárörvendek, inkább sajnálom, hogy így van.

Minden bizonnyal Horvátországban is dühöngött a nacionalizmus, én azonban igen hamar, azt követően, hogy elszenvedtem a horvát kulturális örökség, a saját örökségem porba hanyatlását, ellenzéki lapokba kezdtem írni az uralkodó politika, nemkülönben a múlt kísérteteinek feltámasztása ellen. Rengetegen egyetértettek velem Horvátországban, valamennyien a következetes antinacionalisták táborából. S nem ők csatlakoztak hozzám, hanem én öhozzájuk. Elég, ha éppen csak megemlítem, hogy hosszú évek óta munkatársa vagyok a legjobb kritikai szellemű, többszörösen díjazott, világszerte elismert politikai hetilapnak, a dalmáciai *Feral Tribune*-nak. Olyanokat mondogatni, hogy átpártoltam „a hitvestárs nacionalizmusához”, kész butaság, noha áll az, hogy osztozom feleségem nemzeti hovatartozásában (akárcsak sokakkal még, hozzám közelállókkal és hozzátartozóimmal), vagy legalábbis részese lettem ennek az identitásnak. Kívánatosnak és teljesen helyénvalónak tartom, következőképpen nem rovom fel Kusturicának sem, hogy a szerbséget fogadta magáénak, ezt (illetve, ha az ő nyelvén fejezném ki magam, a felesége nemzetiségét) választotta. Megosztani hozzátartozóim identitását, nemde, kívánatos, viszont egy cseppet sem kívánatos elnézni annak az identitásnak a hiányosságait és téveszméit, amelyben éppen magunkra találtunk. S amíg én, például, kritizáltam „a hitvestárs nacionalizmusát”, ő Milošević-tyel cseverészett, magasztalta, ajándékokkal halmozta el, másrészt kígyót, békát kiabált a Nyugatra, amiért támadja ezt a tömeggyilkost, sőt más nemzeteket sértegetett, „bécsi istállófiúk”-nak nevezte őket stb. Az, hogy szerbként talált magára, nem vitás, ám az a mód, ahogyan ezt kifelé megéli, igenis vitatható, mármint, hogy miközben imént választott nemzete kollektív téveszméit és badarságait eszményíti, ő maga milyen kínos benyomást keltve idomul hozzá. Sikerült elérnie, hogy a tömeg egy része az „Emirünk, szerb vérünk” skandalásával éltesse a nacionalista tüntetésekben, ámde ugyanennyien, ha nem többen vannak azok is, akik megvetik e miatt a szolgálai megalázkodás miatt. Ha ilyenén behódolását meg is fizeteti, akkor nem választott őszintén. Ha pedig csak megjártassa magát – a nemzetnek, amely befogadja, nem kell az ilyen poltron, akármekkora híresség, mert már holnap szégyenkezni fog tettei miatt. Természetesen engem nem érdekel az említett személy, nem is szándékozom sorsával foglalkozni. De hát – lám – történetem olyan hosszúra sikeredett, hogy őrá is kiterjedt, valószínűleg azért is, mert példája karnyújtásnyira van, része „az identitás fekete krónikájának”, és arra int, hogy a nemzetváltást nem lehetséges durván és felelőtlenül, egy csapásra letudni, meg aztán tilos szerződést kötni akár az ördöggel is, hogy hozzájussunk valamihez, amit „lelki békességeknek” nevezünk.

Borbély János István fordítása

*A Pisanje ili nostalgija c. esszékötetből
(Fraktura Kiadó, Zágráb, 2008)*

⁶ Emir Kusturica (1955), neves bosnyák filmrendező.

Az ember a kozmoszban

1) Bevezetés

A kitioni Zénón által Kr. e. 300 körül Athénban alapított sztoikus mozgalom több száz évig töretlen népszerűségnek örvendett. Legismertebb képviselői a római császárkor nagy egyéniségei, Seneca és Marcus Aurelius voltak, sokkal kevésbé közismert tény viszont, hogy a római *res publica* jeles képviselője, Cicero is a szigorú sztoikus etika eszméit vallotta. A római köztársaság hanyatló évtizedeiben a laza erkölcsökkel szemben a régi római erkölcs visszaállításáért küzdött. Harca nem tekinthető sikertelennek, hiszen Augustus, császársága alatt, teljes mértékben megkövetelte alattvalóitól a konzervatív, családcentrikus római polgári élet betartását, akár halálos büntetést is kiszabva a törvényt nem tisztelőkre.

A sztoikus filozófia szigorú, jól felépített, következetes és mindenekfelett az ember – az esendő világtól elhagyatottként bolyongó, önmagát kereső ember – filozófiája. A világban, a kozmoszban helyét kereső személyiség mint megoldásra váró filozófiai probléma a hellenisztikus korban egyáltalán nem meglepő téma. E korról elmondható, hogy nem dicső fénykora a görögség történetének, hiszen Nagy Sándor halálát követően a görög városállamok rendre elveszítik önállóságukat. Athén már csak árnyéka önmagának, többnyire kulturális emlékeiből él, az antik világ turisztikai központjaként, szép lassan megszűnik filozófiai központnak lenni, helyét eleinte Rodosz, majd Róma veszi át. A görögség mindezen körülmények tükrében kénytelen újradefiniálni magát és helyét a világban. A kor hangulata és az önmagát kereső ember jegyei rendre kimutathatók a sztoikus rendszerben. Az ember nem hellén polgár, hanem kozmoszpolgárként mutatkozik meg, nem kitüntetettebb polgár a kozmoszban a többi embernél, a többi létezőnél, hiszen éppúgy ki van téve a történesek tragikus láncolatának, mint minden egyes porszeme a mindenségnek. Meglátásom szerint, a változásokra érzékenyen reagálva, a sztoikus filozófia eredeti módon világpolgárként, kozmoszpolgárként definiálja az embert, aki képes a nehézségek ellenére a boldogságra, környezetének, saját és mások életének értékelésére. Ennek a mozgalomnak legfontosabb hozadéka a morális értelemben vett egyenlő és szabad ember felismerése.

A sztoikus fizika, vagy más néven természetfilozófia, nagyon összetett, ugyanakkor mégis egységes. Egy ilyen szerteágazó, ám mégis összefüggő rendszert csak úgy lehet érthetően és érdekesen előadni, ha néhány fogalmat és tantételt alaposan körülírunk és bevezetünk. A legfontosabb tantétel, amelyből építkeznünk érdemes, az a sztoikus tézis, miszerint az ember a kozmoszban maga is mikrokoszmosz, azaz minden tekintetben a kozmosz kicsinyített másaként meghatározott létező. Ennek tükrében a sztoikus fizika bemutatását azzal érdemes kezdenünk, hogy mit is értettek a sztoikusok a kozmosz fogalmán. Nem kevesebbet ígér az analízis, mint önmagunk megismerését, ugyanis ha a kozmosz működését megértjük, érteni fogjuk önnön képességeinket is. Ezt ígéri Zénón, a sztoikus filozófia megalkotója, és valóban, mi más is lehet a filozófia igazi célja, mint a delphoi jósdá elhíresült jelmondata: „Ismerd meg önmagad!” A sztoikus fizika rendszerében való utazásunk során megpillanthatjuk a hellenizmus korában élő ember önmagáról kirajzolódni látszó énképét, miként szabadul fel szorongásaitól, melyek az ismeretlentől való félelméből táplálkoztak, és miként születik meg a világgal és önmagával megbont-hatatlan egyensúlyban élő, felszabadult személyiségként.

A görög filozófia különböző korszakokban más és más megoldással szolgált az ember univerzumban elfoglalt helyének definiálására. A hagyományok abban a tekintetben egységesnek nevezhetők, hogy az embert mint kitüntetett isteni lényt határozzák meg, amely minőségét az ember a lélek által birtokolja. Az ember tehát isteni eredetű, eszes, gondolkodó lény, de felsőbb isteni létezőknek alárendelt létező is egyben, ráadásul hiánylény, így önnön szükségleteinek is rabja. Nyilvánvaló tehát, hogy bár kitüntetett – lelke isteni minősége révén –, mégsem szabad. Az isteni szférától való függőség gondolata Platón filozófiájában csúcspontot ér, hiszen Platón a *Timaios* című dialógusában megnevezi az alkotó istent, aki a kozmoszon kívül helyezkedve mindent teremt és létrehív, így az individuális lelkeket is. A sztoikus filozófia, mely Platón tevékenységéhez képest időben későbbi, ezt a hagyományt már nem követi. Ugyan az embert továbbra is isteni minőséggel bírónak definiálja, de a teremtés mozzanatát kiküszöbölve felszabadítja az embert a teremtő istenségtől való függőség terhétől. A sztoikus filozófia mégsem nevezhető ateista filozófiának. A sztoikus struktúra nem feledkezik meg a világot összhangban tartó istenségről: nem teremtő, hanem rendező istenségről beszél. A világban

munkálkodó isten gondolata azt eredményezi, hogy minden létező azonos módon isteni erővel áthatott. A létezők körében az ember és egy növekvő fűszál között ezen struktúra szerint nem lehet különbség, mert mindegyiket átjárja, áthatja az isten. Önállóságuk sem lehet kérdéses, hiszen nem függenek semmilyen a világot kívülről alkotó, figyelő, mozgató isteni erőttől. A sztoikus filozófia embere felszabadult, egyenértékű minden létezővel, ami az univerzumban megmutatkozik, megszületik, tehát minden tekintetben kozmoszpolgár.

Ennek a kissé furcsa filozófiai modellnek a vázolásában néhány fontosabb, metafizikai tárgyú sztoikus töredék ismertetése lesz segítségünkre.

II) Töredékek a sztoikus metafizika köréből

Panteizmus

SVF I 161 Cicero *De natura deorum* I, 36.

Zénón szerint az értelem isteni erővel felruházottként a természet minden részét áthatja.

SVF I 163 Diogenés Laertios VII 148.

Zénón isten szubsztanciájának tekinti a teljes kozmoszt és az égboltot.

SVF I 158 Themistius *De anima* II p. 64, 25.

Nos, a Zénón-követők véleményével egybehangzik, hogy a teljes szubsztancia az isten által átjárt; ők hol érznek, hol léleknek, hol természetnek, hol pedig lelkültek nevezik.

SVF I 160 Lactantius *De vera sapientia et religione* c. 9.

Zénón a természet dolgainak rendezőjét a mindenség alkotójának, logosznak nevezi, amit fatumnak, a dolgok szükségszerűségének és Zeusz lelkének is hív.

A két fő princípium

SVF I 85 Diogenés Laertios VII 134.

(Ti. A sztoikusok) szerint a mindenségnek két princípiuma van: aktív és passzív. A passzív princípium a minőség nélküli szubsztancia, az anyag; az aktív princípium az anyagot megformáló logosz, az isten. Ez utóbbi mivel örökkévaló, az anyag egészét átjárva mindent létrehoz. Ezt a tantitoni Zénón állította *A szubsztanciáról* című munkájában.

Aetius I 3, 25.

Mnaszeasz fia, a kitioni Zénón azt állítja, hogy princípiumok: az isten és az anyag, az előbbi az aktív ok, az utóbbi a passzív ok; továbbá négy elemet említ még.

Achilleus Tattius p. 124E.

A kitioni Zénón szerint a mindenségnek az isten és az anyag a princípiuma, továbbá, hogy az anyaga megformált, amiből a négy elem keletkezik.

Az egész és a mindenség

SVF II 524 Sextus *Adversus Mathematicos* IX 332.

A sztoikus filozófusok azt feltételezik, hogy az egész (*holon*) és a mindenség (*pan*) különbözik. Az állítják, hogy az egész a kozmosz, a mindenség pedig a kozmosz és az azon kívül található úr együttese, ennek megfelelően tehát az egész lehatárolt, vagyis a kozmosz határolt, a mindenség viszont végtelen, mivel a kozmoszon kívüli úr végtelen.

A négy őselem gömbszerűen öleli át egymást

SVF II 558 Diogenés Laertios VII 155.

A kozmosz egészéről a következő módon vélekednek: középen van a föld, központként, körülötte a víz körkörösen, a víznek is a föld a központja, tehát a föld a vízben van, a víz körét a levegő köre követi.¹

¹ A kozmoszt gömbtestben képelték el, amelynek középpontja a föld. Ezt az elemek szférái ölelik át, így a földet a víz köre öleli, ezt a levegő köre, majd a tűzé. A teljes gömböt az aithér zárja le, amely a kozmoszt hártaként öleli, ami nem más, mint az állócsillagok köre, amely minden éjjel megmutatkozik az égbolton. Lásd még az itt közölt SVF II 1027-es töredéket.

A kozmosz

SVF II 1022 Diogenés Laertios VII 148.

Zénón azt állítja, hogy a kozmosz egésze és az égbolt együtt a szubsztancia, Khrüszipposz hasonlóan beszél *Az istenekről* című művének első könyvében.

SVF II 1132 Diogenés Laertios VII 149.

A természet kifejezést egyfelől az elrendeződött kozmosz jelentésben, másfelől pedig a születő dolgok természete jelentésben használják; a természet az értelemsíra révén történő önmozgás tulajdonsága, megalkotja és összeállítja magából a dolgokat meghatározott időközönként, és hasonlónak teszi a dolgokat azokhoz, amiből elválasztotta. Ez tehát a természet törekvésének célja és öröme, amint az világos az emberi alkotás példájából.

Eszkatológia

SVF II 1027 Aetius *Placita* I 7, 33.

A sztoikusok szerint az isten eszes lény, a kozmosz születésében alkotó tűz, benne rejlik minden értelemsíra, ami által minden létező születik a kozmoszban a gondviselés szerint; a pneuma a kozmosz egészét átjárja, nevét az anyagról kapja, amelyből kiválik változatos módon. Az istenek, a kozmosz, az égitestek, a föld és minden felsőbb létező az aithérben eszes (teljesen aithéri csak az isten).

SVF I 126 Varro *De lingua latina* V 59.

Az élőlények csírája a tűz – ahogyan kitioni Zénón állítja –, ami nem más, mint a lélek és a szellem.

SVF I 124 Censorinus *De die natali* IV 10.

A kitioni Zénón, a sztoikus iskola alapítója azt állítja, hogy az emberi nem szokatlan módon teremődik: az elsők a naptól születnek, az isteni tűz segítségével, ami az isteni előretudás.

A kozmosz lelke tüzes minőségű

SVF II 1032 Eusebius *Praeparatio evangelica* III 9,9.

A sztoikusok szerint a kozmosz vezérlő szubsztanciája tüzes és meleg, továbbá, hogy az isten anyag, illetve, hogy alkotó; nem más, mint a tűz alkotóereje.

SVF II 1037 Sextus *Pyrrhoniae Hypotyposes* III 218.

Arisztotelész szerint az isten test nélküli és az égbolt határa, a sztoikusok szerint viszont mindent átható tüzes lehelet (*pneuma*); a rút dolgokat is átjárja.

SVF I 157 Aetius *Placita* I 7, 2.3.

Zénón úgy véli, hogy a kozmosz tüzes.

A kozmosz születése

SVF I 102 Diogenés Laertios VII 135–6.

Egy, isten, eszes, gondviselő, Zeusz és még sok más néven is nevezik a kozmoszt a sztoikusok. Kezdetben belőle fejlődik ki a teljes szubsztancia a levegőn át vízzé. Ahogyan a nemzéskor a mag a megtermékenyítő folyadékban található, úgy található az isten is – ami az értelemsírja a kozmosznak – a vízben; általa lesz képes az anyag a további keletkezésre, így mindenekelőtt a négy elemet alkotja meg: tűz, víz, föld és levegő.

Diogenés Laertios VII 142.

Keletkező a kozmosz, a tűzből a szubsztancia a levegőn át nedvességbe fordul, a kiszáradó része föld lesz, a ritkás része légies minőségű, a még ritkább pedig tüzes, aztán ezek keveredése útján a növények és az állatok és más élőlények születnek. A kozmosz keletkezéséről és pusztulásáról Zénón beszél *A mindenségéről* című művében.

A kozmosz halandó

SVF II 589 Diogenés Laertios VII 141.

A sztoikusok szerint a kozmosz halandó, mivel az érzékelhető dolgok mintájára keletkezik. Aminek részei pusztulók, az egészben is az, a kozmosz részei halandók, mivel egymásból átalakulnak, így a kozmosz egésze is halandó; ami romlani képes, az pusztuló, a kozmosz is ilyen.

A kozmosz egy

SVF II 531 Diogenés Laertios, VII 143.

Zénón *A mindenségről* című művében állítja, hogy a kozmosz egy, ezt Khrüszipposz is vallja.

SVF II 604. Plutarchos *De Stoicorum repugnantiis* 39 p. 1052c

Az előrelátásról első könyvében azt írja, hogy Zeusz fejlődik: „Mivel a halál a lélek testtől való elválása, és mivel a kozmosz lelke nem elválasztható (ti. testétől), de folyton fejlődik, amíg maga az anyagát át nem járja, ezért nem lehet azt állítani, hogy a kozmosz elpusztul (ti. metafizikai aspektusból).” Korábban pedig ezt írja: „A kozmosz egyedülként elégséges önmagának, mert egyedülként magában bírja mindazt, amire szüksége van, magából bírja tápanyagát és fejlődését, különböző részei különböző részekké alakulnak át.”

Gondviselés

SVF I 175 Diogenés Laertios VII 149.

Minden a gondviselés által lett, állítja Khrüszipposz ... és Poszeidóniosz ... és Zénón, mivel a fatum minden dolog okának szoros összefüggése vagy logosza, mely szerint a kozmosz vezeti magát.

A fatum

SVF II 921 Cicero *De divinatione* I 55, 125.

Fatumnak azt nevezem, amit a görögök *heimarmenének* hívnak, ami az okok láncolatának a rendje; ok okkal összekötött, ezáltal keletkeznek a dolgok, az örökkévalóságtól áradó állandó igazság ez. Minden, ami megtörténhet, nem lehet másként, csak ahogyan történik, ezért semmi sem lesz, aminek ható okát a természet ne birtokolná. Ebből az következik, hogy a fatum nem jóslás, hanem inkább az, amit fizikai összefüggésnek nevezünk, a dolgok örök oka, ami által megtörténnek a dolgok, vagyis azoké, amelyek meg kell történjenek: az adottaké és a majd bekövetkezőké.

Az individuális lélek: pneuma

SVF I 134 Cicero *Academicorum Post.* I 39.

Zénón határozta meg, hogy tűz a természet, ami által születik a lélek és az érzékelés.

SVF I 135 Diogenés Laertios VII 135.

Kitioni Zénón azt állítja, hogy a lélek meleg lehelet.... A lélek által vagyunk képesek lélegezni és mozogni.

A lélek nem halhatatlan

SVF II 809 Arius Didymus *Epitomae* Fr. 39.

Keletkezőnek és pusztulónak mondják a lelket, nem pusztul el azonnal a testtel, hanem egy rövid ideig még körülötte marad. ...

A nyolc lélekrész

SVF II 836 Aetius *Placita* IV 21.

A sztoikusok szerint a léleknek legfőbb része a *hégemonikon*, ez ébreszti a képzeteket, a jóváhagyásokat, az érzéseket és a vágyakat, ugyanezt megfontoló lélekrésznek is nevezik. A vezérlő lélekrészből még másik hét is nő, melyek kiterjednek a testre, mint egy százlábú tapadókorongjai. A léleknek hét része közül öt az érzékelésé: a látásé, a szaglásé, a hallásé, a tapintásé és az ízlelésé. A többi közt ott van még *a nemző* és a beszélő lélekrész. ...

Ekpürózis: a kozmosz pusztulása és újjászületése

SVF I 98 Aristocles, Eusebius, *Preoartio evangelica*, XV. P. 816 d.
Bizonyos gondviselés szerint időközönként az egész kozmosz feloldódik (robban), majd pedig ismét visszarendeződik. Az első tűz olyan, mint egy mag, mindennek logoszatát bírja, továbbá a múltbeli, jövőbeli és jelenbeli események okát is. E dolgok közötti kapcsolat és kölcsönhatás, fatum, tudomány, igazság, amely a létezők kivédhetetlen és elkerülhetetlen törvénye. Ennek megfelelően a világon minden jól rendezett, miként egy tökéletes törvénnyel működő városállamban.

SVF II 610 Achilleus *Isagogia in Aratum* 8.

A sztoikusok szerint a kozmosz feloldódik (ég) bizonyos meghatározott időközönként; azt mondják, az űr nem végtelen, hanem ugyanannyit tágul az univerzum, miközben feloldódik.²

A lélek gyengesége

SVF III 461 Galénos *De Placitis Hippocratis et Platonis* V 429.

Zénón úgy gondolta, hogy a szenvedélyek (ti. a lélek irracionális mozgásai) nem adott ítéletek, hanem a lélek összehúzóadásai, elernyedései, felemelkedései és kitörései, amelyek rögtön az ítéletek után következnek.

A világgés

SVF II 1065 Seneca *Epistulae* 9, 16.

„A bölcsnek milyen élete lesz, ha idegen földön börtönbe kerül, akár hosszú hajóúton vagy szárazon, és barátok nélkül marad?” Olyan élete lesz, mint Zeusznak a világgés alkalmakor, amikor az istenek egygyé válnak, amikor a természet egy pillanatra megáll, megnyugszik, elmélkedéseinek adva át magát. Éppen ezt teszi a bölcs is, magányosan félrevonul.

III) A sztoikus metafizika

A sztoikus metafizika a kozmoszt különböző nevekkkel illeti: Zeusz, isteni, élő, gondolkodó, rendezett és szép. A tökéletességre utaló jelzők használata ellenére keletkezőnek és pusztulónak is tekintik. Ez máris meglepő állításnak tűnik, hiszen ha isteni, akkor nyilván örökléttel bíró létező, tehát nem érintheti a pusztulás. A sztoikus struktúra első pillantásra itt ellentmondásosnak tűnhet, de mégsem lesz az. A kozmosz valóban születő és elmúló létező, de mivel egy magasabb létezési szférában bontakozik ki, amelyet univerzumnak neveznek (*pan*), és e szféra örökléttel bír, így ami benne megszülető lesz, vagyis a kozmosz (*holon*), az univerzum aspektusából bizonyos tekintetben örökléttel bíró létező marad, de mivel attól már különböző, vagyis annak módosulása, ezért a keletkezés és a pusztulás minőségével is bírni fog. (SVF I 85, SVF I 98, SVF II 524). Fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz kibontakozása nem teremtési aktus eredménye, az univerzum metafizikai „teret” reprezentál, a kozmosz ennek a térnek a módosulása, őt már fizikai minőség is jellemzi. Azt is fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz továbbra is rendelkezik e metafizikai struktúrával, benne bontakozik ki, rajta mutatkozik meg, mégpedig úgy, hogy az univerzum önmagát rendezi fizikai minőségűvé, vagyis kozmosszá. A kozmosz elkülönülésének folyamata az univerzum két fő princípiumának – melyek örökléttel bírnak – egymásba szövődésével kezdődik. Keveredésük folytonos. Az univerzumot, vagy más néven mindenséget, két princípium, az anyag (*hülé*) és az isten (*logosz*) jellemzi, amelyek minden létező alapját adják, soha el nem pusztulók, nem jellemzi őket sem keletkezés, sem pusztulás, minden általuk lesz, mely dolgok mivel kiszakadnak a mindenségből, azaz születnek, így nyilvánvaló szükségszerűségnél fogva el is fognak pusztulni. Az egyik princípium a passzív anyag (*hülé*), a másik az aktív (*logosz*), amely teljes mértékben átformálja az anyagot (SVF I 85). A passzív princípium a *materia*, a szövegek számtalan esetben szubsztanciaként nevezik meg, olyan általános alapként, szubsztrátumként, ami önmagában nem tartalmaz semmilyen minőséget vagy alakzatot, egyszerűen amorf masszaként kell elképzelnünk, amely potenciálisan bármilyen alakza-

² A kozmosz meghatározott időközönként felrobban, majd újjászületik. A körülötte lévő űr minőségét egyesek végesnek, mások végtelennek vélték. Végtelen minőségét azzal indokolják, hogy a robbanásokkor bekövetkező hőtágulásnak ne legyen határa. A töredék arról tudósít, hogy egyes sztoikusok nem tartották fontosnak a végtelen űr feltételezését.

tot magára ölthet, de nem lehet önálló, mivel a formákat nem képes magában megformálni, rászorul a másik princípiumra, az aktívra. Az aktív princípiumot több néven is említik, a fenti szövegekben előfordul az isten (SVF I 163, SVF I 158), a logosz (SVF I 85), amit leginkább értelemnek szoktunk fordítani, és meglepő módon az alkotó tűz is, a *pur*, (SVF I 102), amely a világot teremtő intelligencia archaikus filozófiai szimbóluma.³ Az aktív princípium, nevezzük e néven, beleviszi a formákat az anyagba, vagyis megformál és alkot tüzes erejével. Fontos leszögeznünk, hogy az ikerprincípiumok nem elválaszthatók, szerencsésebb volna szíamiiker-princípiumnak neveznünk őket. Létezési szintjük egyenértékű, mindkettő örök és soha el nem pusztuló, állandó kohézióban élnek egymástól elválaszthatatlanul. Kettejük szoros összefonódásának eredménye az empirikus világ különböző területeinek szintjeit eredményezi, amelyek révén a keletkezők és pusztulók történeti aspektussal is rendelkeznek. A hely, ahol kibontakoznak a létezők, nem más, mint maga a kozmosz. A kozmosznak így lesz tehát alakja, *arculata*, elkülönült részei és persze története (SVF II 1024, SVF II 558, SVF I 126).

Először a négy őselem különül el: a tűz, a levegő, a víz és a föld. Ezek szférikus rendeződését követően áll elő a kozmosz, majd az elemek arányos keveréke szerint a többi egyedi dolog az asztrális testektől, az emberi létezőkön, a növényeken és az állatvilágon át egészen a szilárd testekig (SVF II 1027). A hagyomány érdekessége, hogy a isteni lélekkel, *pneumával* bíró első emberi létezők születését is az emberhez legközelebb álló tüzes testből, a Napból vezetik le (SVF I 124). E létezők halmazának szférák szerint történő kibontakozását és a köztük megmutatkozó hierarchikus rendeződést az eszkatológia fogalma jelöli. A mindenségben születő kozmosz a négy őselem egymást ölelő szférikus körök szerinti rendeződése. A szövegek arra utalnak, hogy a kozmosz központja a föld, körülötte van a víz, aztán a levegő végül a tűz. Ez a felosztás arisztotelészi eredetű, hiszen Arisztotelész a *De Caelo*ban ezzel szinte teljesen megegyező módon határozza meg a kozmosz szféráit, a két belső elem közepén, míg a két szélső elem felettük található. Arisztotelész egy ötödik elemet is megnevez, az *aithért*, amely a sztoikus szövegekben is megjelenik. Az aithér kifejezést általában éthernek szokták fordítani, ám ez félrevezető lehet. Az aithér jelentése mindig-futó, Arisztotelész a kozmoszt lezáró állócsillagok körét nevezte így el, tökéletes tüzes jegynek vélte, amely a legszebb mozgást végzi, körben forog. A sztoikusok ehhez a hagyományhoz kapcsolódóan az aithér alatt a

³ Az alkotó tűz már Hérakleitosz töredékeiben is a spiritualitást, a vitalitást, az észet és a lelket szimbolizálja, és e motívumnak a sztoikus filozófiában is nagyon fontos szerep jut.

kozmosz hártáját értik, ahol a legtisztább tüzes jegyű létezők élnek, az istenek (SVF II 1027). Az eszkatológia szerint a kozmoszt kívülről a végetlen űr határolja (SVF II 524), majd következnek a kozmosz szférái: az aithér (tehát az istenek) a tűz, a levegő, a víz, a föld, és ezen belül pedig az isteni princípium arányos jelenléte szerint ismét hierarchikus módon a következők: emberek, állatok, növények és fizikai tárgyak. A kozmoszban nem találunk olyan dolgot, amelyben ne munkálkodna a két princípium, tehát minden létező isteni értelemben által megformált test, vagyis minden létező, test és isten is. Ez a meglepő állítás egy korábban elő nem forduló tant eredményez,⁴ a mindenben lakó isten elgondolás metafizikai megalapozását. E tan később a filozófiai hagyományban nagy népszerűségnek örvend majd; nyomokban a keresztény filozófiában, a reformáció teológiájában, legfőképpen Spinoza rendszerében.⁵ Zénón alapvetően abból a tételből indul ki, hogy az isten az arisztotelészi hagyománnyal ellentétben nem kívülről teremti a világot, hanem a világban benne lakozóként rendez és alkot mindent. Ezt a tant görögösen *panteizmus*nak nevezzük, ami a *pan*, a minden és a *theosz* az isten, szavak összetételéből áll, jelentése a mindenben jelenlévő isten. A kozmosz metafizikai szinten örök, hiszen a két princípium – anyag és isten – mint mindennek az alapja soha el nem pusztul. A partikuláris létezőket, a kozmosz fizikai szintjét viszont már a keletkezés és pusztulás jellemzi. Az aktív princípium, amint megformálja az anyagot, különböző létezők körét rendezi el magán. Már szó esett róla, hogy minden létező arányosan bírja a két princípiumot. A létezők azon köre, amelyekben a tüzes princípium inkább dominál, az égitestek és a csillagok köre lesz, a két princípium fele-fele arányban egyedül csak az emberi létezőkben mutatkozik meg, végül a lények létrájának alsó részéhez a passzív princípiumot inkább bíró létezők sorolhatók, például a kristályok; ezek esetében is munkálkodik a *logosz*, ezt igazolják a szabályos, szimmetrikus kristálymintázatok kirajzolódásai. Nem létezik olyan része a kozmosznak, amelyben e két princípium ne mutatkozna meg. Adódhat a kérdés, hogy vajon elkülönülten megmutatkozhat-e csak aktív vagy csak passzív princípiumot bíró létező? A válasz nyilvánvalóan nem, hiszen az ikerprincípiumok nem különülhetnek el egymástól. További érdekesség e metafizikai rendszerben, hogy a két princípium közül az egyik magasabb rendűnek tekinthető, ezért kitüntetett: az isten viszi a harmóniát, a rendet a passzív anyagba. Számos kutató e princípiumot a kozmosz lelkének fogalmával azonosítja, valamiféle szellemi energiával, amely megteremti a létezőket, és amely következetesen irányítja a dolgok közötti szigorú összhangot. Érvelésük alapján a mindenség isteni princípiuma azonos a kozmosz lelkével, ám ez az állítás az eredendő sztoikus elképzelésnek kissé ellentmondani látszik.⁶ A kozmosz ugyanis pusztuló (SVF II 585) a sztoikus metafizika szerint, a mindenség aktív princípiuma viszont nem. A kozmoszt irányító lélek az aktív princípiumnak már egy módosult, anyagi minőséget bíró módosulása lesz, és ez nem lehet más, mint az empirikusan tapasztalható dolgok racionális rendeződése, a kozmosz ésszerűsége, a gondviselés, amit fatumnak is neveznek (SVF I 175, SVF II 921). További érv az aktív princípium és a kozmosz lelke közötti azonosság ellen, hogy amennyiben a kozmosz lelke azonos volna az aktív princípiummal, abban az esetben a kozmosz lelkéhez hasonlatos lélekkel bíró emberi léleknek is öröklétűnek kéne lennie, miként az a princípium minőségéből következik, csak hogy sem a kozmosz, sem az emberi létező nem rendelkezik halhatatlan lélekkel (SVF II 809). A sztoikusok, bármilyen furcsának is tűnik, az ember lelkét pusztulónak tekintették, és ezt nyilvánvalóan a sztoikus metafizika alapján állították: a mindenség örök, de a kozmosz és minden része, így az emberi létezők és azok lelke is pusztuló.

Az individuális lelket *pneuma enthermon*-nak (SVF I 134, SVF 135) nevezik, ami meleg lehetetet jelent. E meleg minőségét a tüzes princípium révén bírja, a racionalitást, a mozgást és a vitalitást viszi az emberi testbe. A *pneuma* kifejezés sajátosan sztoikus terminus a lélek fogalmára, a korábbi filozófiai hagyományban nem fordul elő.⁷ A *pneuma* kitüntetett minőséggel ruházta fel az emberi létezők körét, ugyanis a sztoikus metafizikából következően a lélek nem rendelkezhet irracionális minőséggel, hiszen az emberi

⁴ A világot kívülről nemző és teremtő isten gondolata Platón és Arisztotelész filozófiájában gyökerezik. Platón a *Timaios* című dialógusban alkotó mesternek nevezi az istenséget, aki megalkotja a világ lelkét és testét, majd visszavonul. Arisztotelész a *Metafizikában* megnevezi az első mozgatót, más néven mozdulatlan mozgatót, aki a világot kívülről mozgatja, és irányítja. E hagyománytól fordul el a zénóni filozófia, állítva, hogy az istenség nem kívülről teremt.

⁵ A 17. századi eszmeáramlatokban uralkodó sztoikus jegyek megjelenése nem véletlen, hiszen ekkor jelenik meg számos késő antik mű – Seneca, Cicero és Epiktétosz – nyomtatott változata.

⁶ J. M. Rist: *Stoic Philosophy*. Cambridge, 1969, 201–211. L. Edelstein: *The Philosophical System of Posidonius*. *AJPh* 57 (1936) 293.

⁷ Hérakleitosz száraz tüzes lélekről beszél ugyan, és ebben valószínű követik a preszókratikus mestert, de nem használja a *pneuma enthermon* kifejezést.

lélek hasonlatos a kozmosz lelkéhez, amely tökéletes és nem bírhat magában értelem nélküli minőséget, így az emberi lélek sem rendelkezhet értelem nélküli mozgással.⁸ A pneuma tehát minden kognitív funkciót ellát, mégpedig szigorú ésszerűséggel. Nyolc lélekrészt különböztetnek meg (SVF II 836), az öt érzékszervet működtető lélekrészetet, a nemzésért felelős lélekrészt, a beszédkészség funkciójáért felelőt és végül a kitüntetett vezérlő lélekrészt, amely az előző hetet, valamint a helyes gondolkodást működteti, irányítja. Adódik a kérdés, hogy ha minden képességünk racionális, miként tudunk mégis illogikus döntéseket hozni, tévedni, érzelmi téren túlzásokba esni, mely mozgások nyilvánvalóan mind értelemellenesek. A zénóni hagyomány erre vonatkozóan a következő magyarázattal szolgál: a lélek külső hatásokra, de akár belső mozgásai révén is képes időközönként gyengülő minőséggel működni. Ez esetben a lélek gyengeségeit úgy kell elképzelnünk, mint a lélek kisebb intenzitással való működését a testben, erre utalnak a kicsinyedik, összehúzódik kifejezések is. A tévedésekért tehát a lélek gyenge, zavaros működése lesz felelős (SVF III 461). Ebből az állításból egyenesen következik, hogy az emberi boldogság célja a lélek gondozása lesz, melynek módja, hogy elkerüljük azon helyzeteket, amikor a lélek gyengébb intenzitással van jelen, illetve, hogy erősítsük, vagyis kiműveljük értelmünket. A sikeres lélekgondozás módszerének kidolgozása a sztoikus etika köréhez tartozik.

A sztoikusok elgondolása szerint arra a következtetésre juthatunk, hogy a világ maga is valamiféle tökéletesedési folyamatot mutat (SVF II 604), a kozmosz maga is halad az egyre jobb kozmosz felé; ezt természetesen, ahogy az ember esetében a lélek, a kozmosz esetében az aktív princípium működése eredményezi. Ennek tükrében be kell következnie egy megjósolható pillanatnak, amikor a kozmosz eléri tökéletességét, ekkor az aktív princípium (SVF I 98), a tűz teljes mértékben átjárja a passzív princípiumot, minden létezőben megteremtve a logosz dominanciáját (SVF II 1065, SVF II 610). Ezt a pillanatot nevezik a sztoikusok *ekpürószisznak*, ami teljes feloldódást jelent. A kozmosz időközönként fellobban és elemészti önmagát, majd azonnal ismét újjászületik, és a két princípium újra megkezdí arányos keveredését. A megdöbbentő, hogy feltevésük szerint ugyanaz a kozmosz ugyanazon történésekkel és szereplőkkel fog végtelen számú módon újjászületni. Ismét egy eléggé meglepőnek és illogikusnak tűnő tanításhoz érkeztünk, ám ez szintén csak látszólagos ellentmondás. A minduntalanul ugyanazon történésekkel újjászülető

⁸ Platón és Arisztotelész a lélek értelem nélküli funkcióit is megnevezi, de ettől a hagyománytól a korai sztoa eltávolodik. Inkább Szókratész elgondolását követik, aki a lelket azonosította az ésszel.

világ gondolata éppen a gondviselés elméletét alapozza meg. Ebben rejlik a sztoikus filozófia titka, ugyanis a gondviselő világ gondolata a hellenisztikus kor tragikus sorsú emberének, miként bármely történelmi kor szenvedő emberének, vigaszt képes adni. A gondok és sorscsapások, amelyek érik az embert élete során, elkerülhetetlenek és kikerülhetetlenek, hiszen a kozmosz történéseit senki sem képes befolyásolni, de elkerülni sem. Minden esemény ugyanolyan szigorú pontossággal fog végbemenni, megmásíthatatlanul. A sors szükségszerű és elkerülhetetlen játékának kitett ember csupán egyetlen tényben bízhat: hogy a kozmosz tökéletesedési útján minden a jó felé halad, még ha éppen rosszként éljük is meg, így a személyes sorscsapások a kozmikus rend szémszögéből pozitív előjelet kapnak. A jövőbeli eseményeket tehát befolyásolni nem lehet, ellenben a kozmosz állandó változatlan története miatt megjósolhatók. Ezzel magyarázható, hogy a sztoikus filozófia az asztrológiát és a jóslást tudományos szintre emelte (SVF II 921).

Álljunk meg egy pillanatra és összegezzük az eddig elhangzottak fényében a sztoikus emberképet: pusztuló, a világ szükségszerű történéseinek kitett, önálló döntéssel nem bíró létező, hiszen a mindent irányító fatum előre meghatározza élete folyamát, az ilyen világ polgára alig nevezhető szabadnak. A tanulmány bevezetőjében viszont azt hangsúlyoztam, hogy a sztoikus emberkép önmagára találó személyiségként, kozmoszpolgárként, de legfőképpen szabadként jellemezhető. Adódik tehát a kérdés, hogy egy ilyen szigorú determinista szemléletben miként lehet mégis szabad az ember.

Első körben azt kell leszögeznünk, hogy az ember a kozmosz kicsinyített mása. Az ember jegyei tehát kicsinyített módon, de a kozmosz jegyeit mutatják: isteni, keletkező és pusztuló, jól rendezett, szép és eszes. A kozmosz minden tekintetben tökéletes, alakja a legszebb mértani test: a gömb (SVF II 558); fejlődése a legfőbb jó irányában halad, nem szorul rá semmire (SVF II 604), önmaga elég a fejlődéséhez. A kozmosz ezen minősége lesz segítségünkre az emberi szabadság meghatározásában is. Ha elfogadjuk azt az axiómát, mely szerint az ember kozmoszpolgár, és aktív, nélkülözhetetlen része a kozmosz tökéletesedési folyamatának, továbbá ha elfogadjuk azt is, hogy a kozmosz szükségszerűen a jó felé halad, úgy minden történés, amit elszenved az ember, a végecé tekintetében pozitív előjelet kap. Az ember szabadsága tehát egy fenséges cél elérésében csúcsosodik ki: egyfelől szabadságában áll közreműködni a kozmosz szépségének megvalósításában, másfelől pedig szabadságában áll felismerni annak lehetőségét, hogy ne akarja megváltoztatni a világ rendjét, vagyis a vele törtétek okát nem keresi, nem felelősöket keres, egyszerűen tudomásul vesz mindent, ahogyan van, elfogadja a sors jó vagy rossz történéseit, sztoikus nyugalommal. Minden megtörtént rossz esemény a végső cél tekintetében jóként definiálható, bár ez erős közhelynek tűnik, de a sztoikus metafizikából egyenesen levezethető. Annak felismerése, hogy a kozmosz szépségének megőrzése rajtam is múlik, hogy ne én legyek az, aki ezt a szépséget és tökéletesedési folyamatot elrontja egy-egy történés elleni tiltakozással, vagy akár a szépséget elrontó tettel, mindenképp felemelő és felelősségbresztő gondolat. Kozmoszpolgárnak lenni nem készen kapott értékrend szerinti életvitelt jelent, sokkal inkább felelősségteljes életet, hiszen abban a pillanatban, hogy önnön minőségi kozmoszpolgár öntudatunkra ébredünk, az ebből következő gondolat a kozmosz egyéb részének kozmoszpolgárként való elismerése lesz. A sztoikus filozófia egyenlőségelven alapuló etikai szemléletre jut, hiszen nem csupán a másik ember velem azonos értékű kozmoszpolgárságát ismerem el, hanem minden a kozmoszban megszülető dologét is, amelyekkel szemben szintén felelősséggel tartozom, és úgy kell viszonyulnom a létezőkhöz, mint velem egyenértékűekhez. Marcus Aurelius szavai találóan foglalják össze e magasztos célt.

„Világrend! Minden, ami neked megfelel, nekem is megfelel. Semmi nincs nekem korán vagy későn, ami neked idején van (IV 23). Semmi sem káros a résznek, ami hasznos az egésznek. Az egész viszont nem tartalmaz semmit, ami önmagának nem hasznos ... Tehát, ha ráeszmélek, hogy ilyen egésznek vagyok a része, mindent, ami csak ér, nyugodt kedéllyel fogadok. (X 6)”⁹

⁹ Marcus Aurelius *elmékedései*. Budapest, Európa Kiadó, 1974. Ford.: Huszti József.